

सार्वजनिक प्रशासनात ई-गव्हर्नन्स आणि डिजिटल परिवर्तन

डॉ. काळे मदन राजाराम¹

प्रस्तावना:

21 शतक हे विज्ञान-तंत्रज्ञान आणि संगणक क्रांतीचे आहे. वैश्विक स्तरावर प्रत्येक देश आपल्या सर्वांगीण विकासासाठी आधुनिक तंत्रज्ञान साधनांचा वापर करित आहे. प्रत्येक नागरिकांच्या दैनंदिन अडचणी, समस्या शासन व प्रशासन यंत्रणांनी सोडविणे अपेक्षित आहे. आज शासन यंत्रणेत अमुलाग्र परिवर्तन झालेले आहे. सर्वसामान्य मानसाच्या वाढत्या अपेक्षा पूर्ण करून त्यांना समाधानी ठेवण्याकरिता तत्पर सेवा व सुविधा देण्यासाठी संगणक, मोबाईल, टेलिफोन, सॅटेलाईट, इंटरनेट यासारख्या साधनांचा अवलंब केला जात आहे. जगभरातील ई-गव्हर्नन्स संकल्पनेमुळे सर्वसामान्य मानसाला देण्यात येणा-या सेवेत काळानुरूप परिवर्तन करावे लागत आहे. परिणामी सुलभ सेवा प्राप्ती पारदर्शकता, अचूकता, वेळेची बचत व तत्परता यासारख्या नवगुणांचा शासन व प्रशासन यंत्रणेत अंतर्भाव होत आहे. ई-प्रशासनामुळे शासनाची लोकप्रियता, विश्वसनियता जनसामान्यात वाढल्यामुळे त्याला ई-लोकतंत्र देखील म्हटले जाते.

➤ ई-गव्हर्नन्स अर्थ व व्याप्ती:

ई-गव्हर्नन्स म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक आणि तंत्रज्ञान यांच्या सहायाने चालविले जाणारे शासन होय. यामध्ये शासकीय कामकाजात सुधारणा करण्याची अशी प्रक्रिया की, तंत्रविज्ञानाचा वापर केला जातो. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या पद्धतीचा, कौशल्याचा आणि ज्ञानाचा वापर करून राज्याच्या विकास योजनांची अंमलबजावणी करणे होय. 'माहिती व संपर्क' या तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यासाठी ई-गव्हर्नन्सचा उपयोग केला जातो व त्यातून जनतेला सेवासुविधा उपलब्ध करून देणे होय. ई-गव्हर्नन्सच्या प्रक्रियेत माहिती आणि संपर्काच्या तंत्रज्ञानाचा वापर करून Use of Information and Communication Technologies (ICT) करताना नागरिक उद्योगधंदे आणि शासकीय संस्था यांच्याशी संबंध येत असतो. जनतेच्या हिताच्या व विकासाच्या दृष्टीने शासकीय धोरणांची अंमलबजावणी करित असतात.

नागरिक, शासन आणि उद्योगधंदे, सेवा यांच्यात जी अंतरक्रिया घडून येते परस्पर संबंध निर्माण होतात. त्यामध्येच माहिती आणि संपर्काच्या तंत्रज्ञानाचा, साधनांचा वापर केला जातो. परिणाम म्हणून कार्य अधिक सुलभपणे कार्यक्षमतेने यशस्वी होत असते. अद्यावत शासकीय यंत्रणा निर्माण करून लोकांना सेवासुविधा पुरविणे व शासकीय योजनांची, धोरणांची, कार्यक्रमांची माहिती पोहचविणे त्यामध्ये जनतेचा सहभाग वाढवून सहकार्य प्राप्त करणे. या उद्देशाने ई-गव्हर्नन्सची प्रक्रिया निर्माण केली आहे. या संकल्पनेचा परिणाम म्हणून प्रशासकीय रचनेत आणि कार्यात बदल घडून आलेले आहेत. वेळ, पैसा आणि श्रमाची बचत झालेली आहे हे मान्य करावेच लागते. या संदर्भात ई-ट्रान्सपोर्ट, ई-एज्युकेशन, ई-मेडिसीन, ई-रजिस्ट्रेशन, ई-पोलिस, ई-कोर्ट, ई-सेक्रेटरिएट अशी ई-गव्हर्नन्सची अनेक उदाहरणे देता येतील. यासाठी इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा उपयोग करित असल्यामुळे प्रशासकीय कार्यात पारदर्शकता निर्माण होत आहे. उत्तम अद्यावत कार्यालय नोंदणी व्यवस्थापन, भ्रष्टाचार व लाचलुचपतीला प्रतिबंध आणि योग्य व कार्यक्षम सनदी सेवकांची भरती करण्यासाठी ई-गव्हर्नन्स पद्धत उपयुक्त ठरत आहे. आज शासकीय कार्यालयामध्ये संगणकीकरण, इंटरनेट, नेटवर्क, मोबाईलसेवा यांचा

¹ (लोकप्रशासन विभाग), त्वरितापुरी महाविद्यालय, तलवाडा. ता. गेवराई जि. बीड

वापर होत असल्या कारणाने वेळेत आणि खर्चात काटकसर निर्माण झालेली आहे. इलेक्ट्रॉनिक साधनांच्या वापरामुळे प्रशासनातील दप्तरदिरंगाई, लालफितशाही, बेजबाबदारपणा, काळाबाजार, भ्रष्टाचार, घोटाळे इत्यादी दोष कमी होत असल्याचे पहावयास मिळतात.

➤ **भारतात ई-गव्हर्नन्सची सुरुवात:**

दहा हजार वर्षापूर्वी झालेली कृषीक्रांती व दुसरी औद्योगिक क्रांती ज्या क्रांतीने मनुष्याला भौतिकवादी व आधुनिक जीवन प्रदान केले व तिसरी क्रांती म्हणजे माहिती तंत्रज्ञान क्रांती होय. माहिती तंत्रज्ञान क्रांतीमुळे स्वप्ररंजीत ठरणारे बदल आज वास्तविक ठरत आहेत. या क्रांतीने विश्वेची माहेर घर या उक्तिप्रमाणे हजारो मैलाचे अंतर ग्लोबल व्हीलेज या एकाच क्लिकमध्ये पार केले जाते. 21 व्या शतकातील “माहिती व तंत्रज्ञान” ही ज्ञानाधिष्ठीत समाजाची गुरुकिल्ली बनलेली आहे. भारतात माहिती चंत्रज्ञान प्रसारासाठी सन 1975 मध्ये Electronics विभागाची स्थापना करण्यात आली . 15 ऑक्टोबर 1999 ला इलेक्ट्रॉनिक्स विभागांतर्गत माहिती व तंत्रज्ञान मंत्रालयाची स्थापना करण्यात आली. यापूर्वी जागतिक स्तरावर ऑगस्ट 1994 मध्ये कॅनडामधील चालो टे टाऊन येथे आयोजित करण्यात आलेल्या कॉमन वेल्थ असोशिएसनच्या लोकप्रशासन व व्यवस्थापन परिषदेत ई-शासनाच्या नवीन प्रारूपाबाबत सखोल चिंतन करून काही नवीन देण्याचा प्रयत्न केला. सन 1998 मध्ये भारत सरकारने हैद्राबाद येथे राष्ट्रीय स्मार्टशासन (National Institute of Smart Governors NISG) या संस्थेची स्थापना केली. शासन, संस्था आणि नागरिक यांच्या इलेक्ट्रॉनिक माध्यांद्वारे अंतरक्रिया घडून नागरिकांना सेवासुविधा देण्यासंबंधिच्या कार्यात सुलभता, कार्यक्षमता निर्माण करण्यासाठी केंद्रशासनाने व राज्यशासनाने या संदर्भात विविध प्रकल्प आणि योजना मंजूर करून कार्यान्वीत केलेल्या आहेत. मे 1998 साली केंद्रसरकारने माहिती व तंत्रज्ञानासाठी आणि संगणक तंत्रज्ञानासाठी लष्कराचा एक खास विभाग सुरू करून ई-गव्हर्नन्स मोहीम सुरू केली. भारतात 17 ऑक्टोबर 2000 रोजी माहिती तंत्रज्ञानविषयक कार्याची अंमलबजावणी करण्यास प्रारंभ झाला. आज देशातील कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र, गुजरात, उत्तरांचल, केरळा अशा विविधव राज्यात महत्वाच्या योजना ई-गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून यशस्वी झालेल्या आहेत. त्यासाठी इंटरनेट वेबसाईट, नेटवर्क, संगणिकीकरण, मोबाईलसेवा अशा माहिती आणि तंत्रज्ञान विषयक माध्यमातून यशस्वी झालेल्या आहेत. त्यासाठी इंटरनेट वेबसाईट, नेटवर्क, संगणिकीकरण, मोबाईलसेवा अशा माहिती आणि तंत्रज्ञान विषयक माध्यमातून लोकांना सेवा देण्यासाठी उपयुक्त व फायदेशीर ठरलेल्या आहेत. त्यासाठी कर्नाटक सरकारने भूमी नोंदणीसाठी आणि महसूल वसुलीसाठी “भूमी योजना” अंमलबजावणी करून 177 तालुक्यातील 20 लाख महसूली नोंदी संगणकाद्वारे जोडल्या त्याचा फायदा त्या राज्यातील 6 लक्ष 70 हजार शेतक-यांना झाला आणि भूमी नोंदणी सारा वसूलीच्या कार्यात सुलभता, पारदर्शकता आणि कार्यक्षमता निर्माण होऊन दप्तरदिरंगाई, लालफितशाही, भ्रष्टाचार, बेजबाबदारपणा यास आळा बसला. आंध्रप्रदेश सरकारने सचिवालयात “स्मार्ट गव्हर्नन्स” योजनेचा आरंभ केला. मध्यप्रदेश सरकारने “ज्ञानदूत” नावाची योजना सुरू करून धार जिल्ह्यातील 600 खेड्यातील 311 ग्रामपंचायत इंटरनेट व संगणकाच्या माध्यमातून जोडल्या गेल्या.

केरळ सरकारने माहिती व तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून “फ्रेंड्स” योजना सुरू करून एकाच केंद्रातून लोकांना विविध सामान्य सुविधा उपलब्ध करून दिल्या त्यासाठी एक खिडकी योजना यशस्वी करून दाखविलेली आहे. पंजाब व हरियाणा यांची राजधानी चंदीगढ येथे ई-गव्हर्नन्सची “संपर्कयोजना” प्रारंभ करून त्यामध्ये वीजबील, पाणीबील, टॅक्स, टेलिफोन बील,

जन्म-मृत्यूच्या नोंदी, लायसेन्स, बसपास अशा विविध सेवा उपलब्ध करून दिलेल्या आहेत. तर महाराष्ट्रात “दी वायर्ड व्हिलेज प्रोजेक्ट इन वारणा” ही योजना सुरू करून 70 खेड्यातील नागरिकांना स्थानिक भाषेत 54 टेलिफोन केंद्राद्वारे ऊस पिकांचा दर, बिले, नोक-या आणि शिक्षणाची सेवासुविधा उपलब्ध करून दिलेल्या आहेत. आज जवळपास राज्यातील ग्रामपंचायती इंटरनेटशी जोडलेल्या असून इतर संस्थाही त्यात सहभागी झालेल्या आहेत. परिणाम म्हणून तात्काळ सेवा, माहिती उपलब्ध होत आहे. आज शासकीय खाती, महामंडळे, विगर शासकीय संघटना, महानगरपालिका, नगरपरिषद, ग्रामपंचायत, खाजगी उद्योगधंदे अशा सर्वच क्षेत्रात ई-गव्हर्नन्स पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे.

➤ **भारतीय प्रशासन सुशासनात रूपांतरित होण्यासाठी केलेल्या सुधारणा:**

भारतीय प्रशासन सुशासनात रूपांतरित होण्यासाठी कोणकोणत्या सुधारणा करित आहे याचा शोध प्रस्तुत शोध निबंधात घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्या सुधारणा पुढीलप्रमाणे-

1. 2005 मध्ये भारत सरकारने माहितीचा अधिकार हा कायदा पास करून प्रशासनात पारदर्शकता प्रस्थापित केली.
2. माहिती तंत्रज्ञान कायद्यामुळे प्रशासनात व शासनाच्या विविध विभागात ई-प्रशासनाला सुरुवात आणि ई-स्वाक्षरीला परवानगी.
3. केंद्र आणि राज्य प्रशासनाच्या विविध विभागात नागरिकांच्या सनदेचा स्वीकार व नागरी सुविधा केंद्राची स्थापना करण्यात आली आहे.
4. न्यायव्यवस्थेचा भार हलका करण्यासाठी न्यायिक सक्रियता, लोकन्यायालय व फिरते न्यायालय पद्धतीची सुरुवात.
5. अंदाजपत्रकीय प्रक्रियेमध्ये सुधारणा करण्यासाठी निष्पादन बजेट, शुन्य आधारित बजेट व लिंग आधारित बजेट पद्धतीला प्रोत्साहन.
6. महिला सबलीकरणासाठी म्हणजेच महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व प्रशासकीय विकासासाठी राष्ट्रीय व राज्य महिला आयोगाची स्थापना आणि अर्थसंकल्पात महिलांच्या उन्नतीसाठी विशेष तरतुद.
7. देशातील वेगवेगळ्या नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तीचे व्यवस्थापन करण्यासाठी ‘आपत्ती व्यवस्थापन कायदानुसार’ केंद्रस्तरावर ‘केंद्रीय आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरण’ तर

राज्यस्तरावर 'राज्य आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाची' स्थापना.

8. केंद्रीय दक्षता आयोगाद्वारे भ्रष्ट IAS, IPS अधिका-यांच्या नावाची यादी संकेतस्थाळावर प्रसिद्ध.

9. सार्वजनिक क्षेत्रात खाजगी गुंतवणूकीला प्रोत्साहन देण्यासाठी सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी धोरणाचा पुरस्कार.

10. सार्वजनिक उद्योगसेवेला होणारा तोटा सहन करण्याचा दृष्टिकोण बदलून सार्वजनिक उद्योग क्षेत्रासाठी निर्गुंतवणुक धोरणाचा स्वीकार.

11. केंद्रसरकार व सार्वजनिक उपक्रमाच्या व्यवस्थापकीय मंडळात सहकार्याची भावना वाढीस लावण्यासाठी आपसी सहमती समझोता (Memorandum of Understanding)

MOU* प्रणालीची सुरुवात.

12. प्रशासनात व सामान्य जनतेच्या कार्यात सामान्य लोकांचा सहभाग वाढण्यासाठी आणि सामुहिक सहभागाला प्रोत्साहन देण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थाना व अशासकीय संघटनांना प्रोत्साहन.

13. नागरी आणि ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये इ. स. 2011 पासून महिलांना 50 % आरक्षण.

14. मानवाधिकार प्रचार-प्रसारासाठी केंद्र व राज्य 'मानवाधिकार आयोगाची' स्थापना इ.

➤ **ई-प्रशासनाचे उद्देश्य:**

शासन व प्रशासनाच्या कार्यात पारदर्शकता आणणे.

1. ग्रामीण भागातील सरकारी कामकाजाच्या कार्यामध्ये गुणात्मक परिवर्तन आणणे, ज्यामुळे

शासनात अधिक पारदर्शीपणा, खुलेपणा येवून जबाबदार शासन निर्माण होईल.

2. ग्रामीण भागात माहितीच्या अधिकारामुळे शासन आणि जनता यांच्यात संबंध स्पष्ट करणे

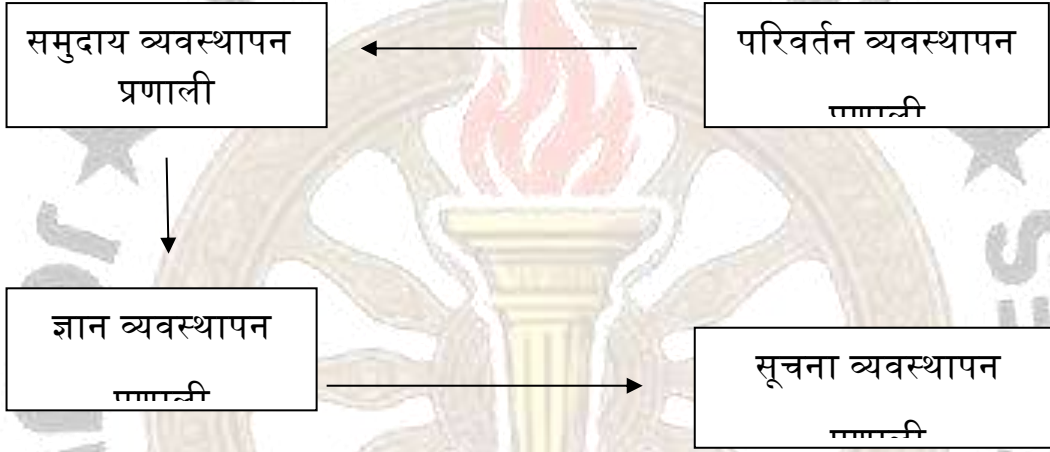
ज्यामुळे भ्रष्टाचारमुक्त करणे सोपे होईल. जनतेला आवश्यक गरजांची पूर्तता होवून

जनसहभागाची स्थापना होईल.

3. प्रशासनाच्या कार्यात संरचनात्मक बदल आणणे ज्यामुळे सरकारी कार्यालयात सुधारणा

केली जावू शकेल तसेच कायदे नियम आणि कार्ये करणे सुलभ होईल.

➤ संपूर्ण विकासासाठी ई-प्रशासनाचा वापर

वरील आकृतीद्वारे असे स्पष्ट करण्यात येते की, माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे बंद असलेल्या प्रशासकीय दरवाज्याला खुल्या व्यवस्थेत स्पष्ट करता येते. ई-प्रशासनामुळे मुक्त प्रशासन व पारदर्शी शासन निर्माण करता येते.

सार्वजनिक प्रशासनात ई-गव्हर्नन्स आणि डिजिटल परिवर्तन हे नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. जागतिक स्तरावर संगणक क्रांतीमुळे शासन व प्रशासन यंत्रणेत चमत्कारीत व अकल्पित बदल घडून येत आहेत. नव्या युगातील नवे विचार व नवसंकल्पनांचा उदय पाश्चात्य राष्ट्रात झाला असला तरी त्या जगभरातील देशोदेशातील शासन व प्रशासन यंत्रणेत त्या कोविड प्रमाणे प्रसारीत झाला. क्रांतीकारी संकल्पनेमुळे प्रशासकीय संरचनेत पारदर्शकता, गतिमान, सुलभता, सहजता, विश्वासहर्ता, ग्राहकाभिमुख, उद्दिष्टभिमुख, उत्तरदायी, भ्रष्टाचार रहीत होत आहेत. त्यामुळे त्या नवविचार व नवसंकल्पनाची ओळख करून घेणे महत्वाचे ठरते.

➤ खालील प्रमाणे:

1. सायबरनेटिक स्टेट (Cybernetic state)
2. उद्योग शासन (Enterprenrial Government)
3. वैश्विक सरकार (Levigthan)
4. रोबो कार्यालय (Robo Office)

5. मल्टीटास्किंग (Multitasking)
6. सेल्फ आयडेंटि संस्कृती (Self Identify Culture)
7. नवकार्य संस्कृती (New Functional Culture)
8. स्वयंचलित प्रशासन (Automation Administration)
9. उत्तरदायी प्रशासन (Responsible Administration)
- 10 . सफल प्रशासन (Successful Admin)

निष्कर्ष-

भारत हा विकसनशील देश आहे. भारतामध्ये अनेक सामाजिक, आर्थिक समस्या आहेत. माहिती तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने या समस्यांचे निराकरण योग्य व अचूक रितीने भारत करित आहे व प्रगतीच्या दिशेने झेपावत असल्याचे दिसून येत आहे. भारत हा जगातला तंत्रज्ञ संगणक विशेषज्ञ व अभियंते पुरवणारा देश आहे असे म्हटले जाते. सध्या आय. टी. क्षेत्रात भारताची मक्तेदारी असल्याचे चित्र दिसत आहे.

संदर्भ-

1. डॉ. विजय नागोरी, डॉ. जितेंद्र अहिरराव, व्यवसाय व माहिती तंत्रज्ञान, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, 2004
2. संपादक, माहिती व जनसंपर्क महासंचानालय महाराष्ट्र शासन 'लोकराज्य' जानेवारी 2013
3. माहितीचा अधिकार अधिनियम 2005, विवेकानंद प्रकाशन, पुणे
4. डॉ. पारस बोरा, प्रो. शाम सिरसाठ, लोकप्रशासनशास्त्र, ज्ञान समिधा पब्लिकेशन वर्ल्ड, औरंगाबाद 2005
5. यशमंथन, जानेवारी-मार्च 2023
6. The Indian Journal of Public- Administration, Quarterly Journal of Indian Institute of Public Admin
7. <http://www.Election.in.India.nic>

Publisher's Note: *The views and opinions expressed in this article are solely those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the publisher, editors, or the editorial board.*